International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2020; 6(2): 142-146
© 2020 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 14-01-2020
Accepted: 18-02-2020

डॉ. नवीनशर्मा
सहायकाचार्यः(ज्योतिषम्)
महर्षिवाल्मीकिसंस्कृतविश्वविद्यालयः
कैथलनगरम्, हरियाणा, भारत

Corresponding Author:
डॉ. नवीनशर्मा
सहायकाचार्यः(ज्योतिषम्)
महर्षिवाल्मीकिसंस्कृतविश्वविद्यालयः
कैथलनगरम्, हरियाणा, भारत

वास्तुशास्त्रीय-गृहविभागानां दिग्दर्शनम्

डॉ. नवीनशर्मा

परमवैज्ञानिकेन निर्वचनशास्त्रप्रवक्त्रा श्रीमद्यास्कमुनिना वास्तुशब्दस्य निर्वचनमित्थं प्रतिपादितम् – 'वास्तुर्वसतेर्निर्वासिकर्मणः।' वासयोग्यं यत्स्थानं तद्वास्त्विति । वासयोग्यस्थानस्य आवश्यकता सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः भवत्येव। साम्प्रतं यद्वास्तुप्रयोजनं कल्पितं तन्मानवेभ्य एव । अतः यस्मिन् शास्त्रे भूमौ भवने च वासकर्तृभ्यः मानवेभ्यः सर्वविध-सौविध्यप्राप्तेः सिद्धान्त-नियम-विधि-प्रविधीनाञ्च प्रतिपादनं क्रियते तन्नाम वास्तुशास्त्रम् । वास्तुशास्त्रीय-सिद्धान्तानुरूपं यदा गृहनिर्माणं क्रियते तदा तस्मिन् गृहे पञ्चतत्वानां पूर्णरूपेण सन्तुलनं भवति, येन तद् गृहं तस्य वासिनश्च शारीरिक-मानसिक-बौद्धिक-पारिवारिक-आर्थिक-सामाजिकोन्नोतिश्च प्राप्नुवन्ति । अतो शोधपत्रेऽस्मिन् वास्तु ग्रन्थेषु गृहविभागानां विश्लेशणं क्रियते ।

वास्तुशास्त्रीय-गृहविभागनिरूपणम्

बृहद्वास्तुमालायामपि[१] रामदैवज्ञमतानुगुणमेव षोडशगृहाणां वर्णनं समुपलभ्यते यथा-

पूर्वस्यां श्रीगृहं प्रोक्तमाग्नेय्यां स्यान्महानसम् ।।
शयनं दक्षिणस्यां च नैर्ऋत्यामायुधाश्रयम् ।
भोजनं पश्चिमायां च वायव्यां धनसञ्चयम् ।
उत्तरे द्रव्यसंस्थानमैशान्यां देवतागृहम् ।
इन्द्राग्न्योर्मथनं मध्ये यमाग्न्योर्घृतमन्दिरम् ।
यमराक्षसयोर्मध्ये पुरीषत्यागमन्दिरम् ।
राक्षसजलयोर्मध्ये विद्याभ्यासस्य मन्दिरम् ।
तोयेशानिलयोर्मध्ये रोदनस्य च मन्दिरम् ।
कामोपभागशमनं वायव्योत्तरयोर्गृहम् ।
कौबेरेशानयोर्मध्ये चिकित्सामन्दिरं सदा ।
पुरन्दरेशयोर्मध्ये सर्ववस्तुषु संग्रहम् ।
सदनं कारयेदेवं क्रमादुक्तानि षोडश ।[१]

वसिष्ठस्यापि इदमेव मतं वर्तते, तत्राष्टगृहाणां वर्णनं प्राप्यते यथा-

ऐन्द्रयां स्नानगृहं कार्यमाग्नेय्यां पचनालयः।
याम्यायां शयनं वेश्म नैऋत्यां शस्त्रमन्दिरम्।।
वारूण्यां भोजनगृहं वायव्यां धान्यमन्दिरम्।
उदीच्यां हाटकं सद्म ऐशान्यां देवमन्दिरम्।।
हाटकस्य सुवर्णस्येदं हाटकम्।[२]

कश्यपस्यापि इदमेव मतं किन्त्वत्रोत्तरदिशायां कोषगृहस्य स्थाने भाण्डारगृहस्योल्लेखः प्राप्यते यथा –

प्राच्यां दिशि स्नानगृहमाग्नेय्यां पचनालयः। शयनं याम्यदिग्भागे नैऋत्यां शस्त्रमन्दिरम्।।
प्रतीच्यां भोजगृहं वायुभागेऽन्नसङ्ग्रहम्।
भाण्डारसदनं सौम्ये त्वैशान्यां देवतालयम्।[३]

नारदस्य मतानुसारमपि भाण्डारगृहमुत्तरे वायव्यां च पशुमन्दिरं भवेत् यथा -

भाण्डागारं तूत्तरे स्याद्वायव्यां पशुमन्दिरम्।[४]

विश्वकर्मणः अनुसारं तूत्तरस्यां जलस्नानव्यवस्था पूर्वस्याञ्च कोषागारो भवेत्।

उत्तरस्यां जलस्नानं पूर्वस्यां श्रीगृहं तथा।[५]

एवं प्रकारेण अनेकानेकग्रन्थेषु दिक्परत्वेन गृहविभागस्य विवेचनं कृतमस्ति। अत एवाग्रे मया विद्वद्भिः अधिकतः ग्राह्यमतानुसारं षोडशगृहाणां दिक्परत्वेन सहेतुकं विश्लेषणं करिष्यते।

दिशाधिपतिविचारः

दिशाधिपतीनां प्रभावः सर्वदैव समस्तभूपदार्थेषु प्राणिषु च समरूपेण भूयते, तथापि मनुष्यः विशेषरूपेण प्रभावितो भवति। पूर्व-आग्नेय-दक्षिणादिदिशानां पतयः क्रमशः सूर्य-शुक्र-भौम-राहु-शनि-चन्द्र-बुध-बृहस्पतिग्रहास्सन्ति यथोक्तम्–

भानुः शुक्रः क्षमापुत्रः सैंहिकेयः शनिः शशी ।
सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिदिगधीश्वराः ।।[६]

एवमेव दिशानां क्रमशः इन्द्र-अग्नि-यम-नैर्ऋति-वरूण-वायु-कुबेर-ईशदेवताः सन्ति। यथोक्तं बृहत्संहितायां –

पुरुहुतानलयमनिर्ऋतिवरुण पवनेन्दुंशङ्करा देवाः।
विज्ञातव्याः क्रमशः प्राच्याद्यानां दिशां पतयः ।।

दिशाधिपतिज्ञानचक्रम्

दिशा	दिशाधपतिग्रहाः	दिशाधिपतिदेवताः
पूर्वः	सूर्यः	इन्द्रः
आग्नेयः	शुक्रः	अग्निः
दक्षिणः	भौमः	यमः
नैर्ऋत्यः	राहुः	नैर्ऋतिः
पश्चिमः	शनिः	वरूणः
वायव्यः	चन्द्रः	वायुः
उत्तरः	बुधः	कुबेरः
ईशानः	गुरुः	ईशः

गृहविभागस्य सहेतुकं विश्लेषणम्

प्राचीनकाले भारतवर्षे अधिकतः संयुक्तपरिवारस्य परम्पराऽऽसीत् । अत एव तस्मिन् काले परिवारस्यावश्यकतानुगुणं भवने षोडशप्रकोष्ठानां निर्माणं विविधदिक्षु क्रियते स्म, यस्य सहेतुकं विश्लेषणमत्र प्रदीयते ।

गृहविभागचक्रम्

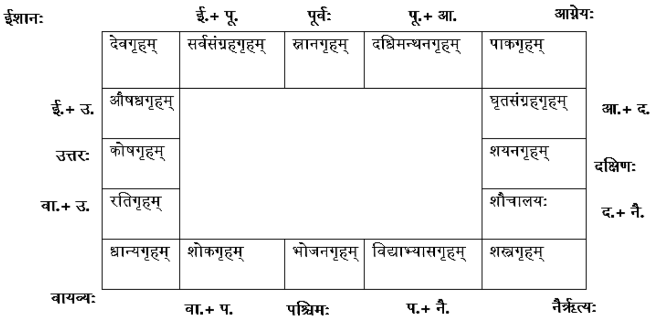

स्नानगृहम्

पूर्वदिशायाः स्वामी ग्रहः सूर्यः वर्तते । सूर्योदयकालीनसूर्यस्य शुद्ध-शक्तिवर्धकरश्मयः शरीरे निपतन्ति, यस्मात् त्वक् कान्तियुक्तो भवति । सूर्यः स्वप्रकाशेन अन्धकारस्य निवारणपूर्वकं रोग-दुःस्वप्नादीनां नाशं करोति ।[७] तस्मात् तस्य रश्मयः शुभफलप्रदाः । तत्रापि सूर्यसूक्ते वर्णनं प्राप्यते, यत् शुभाकांक्षिणः भक्तजनाः उषाकाले सूर्यमुपासते ।[८] इत्यस्मात् पूर्वस्यां दिशि एव स्नानगृहमुत्तमं फलप्रदं ज्ञायते ।

पाकगृहम्

आग्नेयकोणे एव पाकगृहं वास्तुशास्त्रज्ञैः अभिमतम् । आग्नेयकोणस्याधिपतिः आग्निदेवः, यः ब्रह्माण्डे तेजसः

प्रत्यक्षस्वरूपो वर्तते, अग्नौ तेज-प्रकाश-दाहकत्वशक्तिः प्राचुर्येण निहिता,[९] - तस्मात् अग्निदेवस्याधिकारक्षेत्रमेव भोजनपाचयितुमुत्कृष्टस्थलम् । दिशाजन्यशुद्धिवशेन खाद्यपदार्थमपि शुद्धयति । शुद्धभोजनेन च गृहसदस्यानां सत्त्वशुद्धिः जायते, यथोक्तम् —

'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवास्मृतिः ।[१०]

तस्मादाग्नेयकोणस्थपाकशालायां निर्मितगुणयुक्तभोज्यपदार्थादीनां भक्षणेन एव व्यक्तेः व्यक्तित्व-शौर्य-बल-बुद्धीत्यादीनां विकासः सम्भवति ।

शयनगृहम्

गृहस्वामिनः कृते भवनस्य मुख्यशयनकक्षः दक्षिणदिशि भवेत् । दक्षिणदिशायाः स्वामीग्रहः भौमः । ज्योतिषशास्त्रानुसारेण भौमः सेनापतिः, बलयुक्तः, रक्तवर्णः, अग्नितत्त्वयुक्तश्च भवति।[११] तस्मात् दक्षिणादिशा दक्षता—चातुर्य-कौशल-शौर्य-वीर्यादिगुणानां प्रतिनिधित्वं करोति । मनुष्यः दाक्षिण्यजन्यव्यवहारेणैव स्वव्यक्तित्वं विकासयति, परिवारस्य च नेतृत्वं कर्तुं समर्थो भवति । तस्मादस्यां दिशि गृहस्वामिनः शयनकक्षः निर्दिष्टः । इतोऽपि यमः दक्षिणदिशायाः देवता वर्तते । यमः द्यौ-पृथिवी-आप-ओषधी-ऋक्-सुनृतादिषट्भूमीनां विराटसंसारस्य च संरक्षकः इति ऋग्वेदे उक्तः ।[१२] तथैव गृहस्वामी अपि स्वपरिवारं संरक्षति, अत एव यमस्य दक्षिणदिशि गृहस्वामिनः शयनकक्षः सर्वथैव युक्तिसङ्गत इति ।

शस्त्रगृहम्

भवनस्य नैर्ऋत्यकोणः शस्त्रसंग्रहणार्थमथवा वर्तमानपरिप्रेक्ष्ये अधिकभारयुक्तवस्तूनां संग्रहणार्थं युज्यते । नैर्ऋत्यदिशाधिपतिः ग्रहः राहुः, देवता नैर्ऋतिश्च वर्तते । तस्यापरः नाम राक्षसः । फलदीपिकायां राहुग्रहस्याध्ययनेन तस्य मलिनस्वरूपः ज्ञायते ।[१३] राक्षसानामपि हिंसकप्रवृत्तयः मलिनस्वरूपश्च । शस्त्रादीनि हिंसककर्मसाधनानि च सन्ति, शस्त्राणामधिकभारयुक्तवस्तूनां वा प्रत्यहमप्रयोगत्वात् स्थलमिदं प्रायशः मलिनं भवति अत एव राहुग्रहस्य नैर्ऋतिदेवातायाश्च दिशि शस्त्रगृहं निर्मेयम् ।

भोजनगृहम्

भोजनार्थं प्राचीनकाले गृहस्य पश्चिमदिशास्थितप्रकोष्ठः प्रयुज्यते स्म । आधुनिके काले तु भोजनं पाकशालायाः समीपस्थप्राङ्गणे उत्पीठिकायां क्रियते । किन्तु वास्तुशास्त्रान्तर्गतं पश्चिमदिशास्थितकक्ष एव भोजनार्थमुपयुक्तो भवति । यतोहि पश्चिमदिशाधिपतेः वरुणस्य मुखमग्नितुल्यमिति ऋषिभिः ऋग्वेदे अभिमतम् ।[१४] अग्निश्च भोजनस्य जीर्णे कारणम्, तस्मात् भोजनगृहं पश्चिमायां प्रशस्तम् । यद्यपि पश्चाद्वर्तिकाले वरुणस्य सम्बन्धः जलेन सह स्थापितः यस्मात् वरुणः नदी-समुद्रादीनां देवः सञ्जातः ।[१५] अयमेव कारणं यत् आधुनिकाः वास्तुविदाः पश्चिमदिशि अपि जलव्यवस्थां कल्पयन्ति ।

धान्यसंग्रहगृहम्

भवनस्य वायव्यां दिशि धान्यसंग्रहगृहं कल्पयेत् । वायव्यदिशाधिपतिश्चन्द्रः तथा चाधिष्ठाता वायुदेवो वर्तते । पश्चिमदिशातः शुद्धजलवायुरुत्तरदिशाजन्योच्चतमविचाराणां संयोगः वायव्यकोणे दृश्यते । ज्योतिषमतानुसारेण चन्द्रः शीतरश्मियुक्तः[१६] अन्नस्य [१७] च कारको भवति । वायुदेवश्च साक्षात् वायुस्वरूपः, अनयोः गुणधर्मयोः संयोगः वायव्यदिश्येव, चिरकालं यावत् धान्यं संरक्षयितुं वायोः शीतलतायाश्चोपस्थितिः अत्यावश्यकी वर्तते । तस्मात् वायव्यां धान्यसंग्रहगृहनिर्माणं सहेतुकं दृश्यते ।

कोषगृहम्

उत्तरदिशाधिपतिग्रहः बुधः देवता कुबेरश्च प्रोक्तः । उत्तरदिशा उच्चतरविचार-उन्नति-उच्चता-श्रेष्ठभावादीनां दिशा वर्तते । मत्स्यपुराणानुसारेण कुबेरः अष्टनिधियुक्तः, धनं व्ययीकर्तुमुद्यतकरयुक्तः, श्वेतवस्त्रधारी च वर्तते[१८] यथोक्तं मत्स्यपुराणे -

कुबेरं च प्रवक्ष्यामि कुण्डलाभ्यालङ्कृतम् ।
महोदरं महाकाय निध्यष्टकसमन्वितम् ।।
गुह्यकैर्बहुभिर्युक्तं धनव्ययकरैस्तथा ।
हारकेयूररचितं सिताम्बरधरं सदा ।।

अत एव धनसम्पदः स्वामिनः कुबेरस्योत्तरदिशायां कोषगृहनिर्माणं वैज्ञानिकं भवति ।

देवगृहम्

भूखण्डस्यैशान्यां देवगृहं वास्तुविदैर्निर्दिश्यते । अत्रेशानकोणाधिपतिः ग्रहः बृहस्पतिः देवश्च ईशः (रुद्रः) कथितः । होराग्रन्थेषु बृहस्पतिः 'शुभग्रहः धर्मपरायणः'[१९] 'ब्राह्मणवर्णः सत्त्वगुणयुक्तश्चोक्तः'[२०] इतोऽपि ईशानकोणाधिपति देवः स्वयमेव ईशः (रुद्रः, ईश्वरः) तस्मात् ईश्वरोपासना ईशाधिष्ठितेशानकोणे एव साफल्यं

प्राप्स्यति । अत एव ईशबृहस्पतयोः ईशानकोणे देवगृहं सप्रमाणं सिद्धयति ।

दधिमन्थनगृहम्

प्राचीनकाले पशुपालनं मनुष्याणां प्रमुखकार्यमासीत् । पूर्वस्यां जलव्यवस्थाकारणात्, आग्नेय्यां पाकगृहस्य सामीप्याच्च पूर्वाग्नेययोर्मध्ये दधिमन्थनगृहं निर्मीयते स्म ।

घृतसङ्ग्रहगृहम्

घृतसङ्ग्रहगृहमाग्नेयदक्षिणयोर्मध्ये पाककार्ये घृतस्य प्रयोगत्वात् पाकगृहस्य समीपे एव निर्मीयते । ऋग्वेदे घृतमग्निदेवस्य नेत्रमुक्तं[२१] पाकशालायां च प्रयोगे सुविधावशात् आग्नेयदक्षिणयोर्मध्ये घृतसङ्ग्रहगृहस्य निर्माणं तर्कसङ्गतमेवेति । घृत्तं बलवर्धकं पुष्टिदायकं च भवति । दक्षिणदिशि शौर्यवीर्यसम्पन्नभौमग्रहस्य[२२] प्रभावादपि घृतसंग्रहगृहमत्रैव प्रशस्यते ।

शौचालयः

दक्षिणनैर्ऋत्योर्मध्ये पुरीषत्यागस्य गृहं निर्मेयम् । वस्तुतः नैर्ऋत्यदिशाधिपतिः राहुग्रहः मलिनतायाः[२३] प्रतीको भवति, तथा च दक्षिणदिशायां गृहस्य वृद्धजनानां ज्येष्ठानां कृते वा शयनगृहं प्रोक्तम्, अत एव वृद्धानामसमर्थतावशात् राहुग्रहस्य मलिनप्रभाववशाच्चात्र शौचालयः दक्षिणनैर्ऋत्योर्मध्ये एवोत्तमो भवति ।

विद्याभ्यासगृहम्

नैर्ऋतिपश्चिमयोर्मध्ये विद्याभ्यासगृहं शास्त्रसम्मतमस्ति। अस्यां दिशि अध्ययनादध्येता प्रखरबुद्धियुक्तः, महानचिन्तकः प्रतिभाशाली, विज्ञानी, कल्पनाशीलः, यशस्वी च भवति।

शोकगृहम्

पश्चिमवायव्ययोर्मध्ये स्थितगृहे नृपतीनां काले दोषकर्तृभ्यः मनुष्येभ्यः दण्डविधानम्, न्यायविधानञ्च क्रियते स्म । अत्र पश्चिमदिशाधिपतिश्शनिः न्यायप्रियः, वायव्यदिशाधिपतिश्चन्द्रश्च गम्भीरविचारकुशलो वर्तते। तस्मात् कक्षेऽस्मिन् सामाजिक-अपराधिक-पारिवारिकसमस्यानां समाधानं शीघ्रं भवितुमर्हति। प्रकोष्ठोऽयं शुभकार्यार्थं न प्रयोक्तव्यम्।

रतिगृहम्

नवदम्पतेः शयनार्थमुत्तरवायव्योर्मध्ये रतिगृहस्य निर्माणं कर्त्तव्यम्। प्रकोष्ठोऽयं दक्षिणदिशायां स्थितगृहपतेः प्रकोष्ठात् पर्याप्तन्तराले विद्यमानत्वात् शिष्टाचारं वर्धयति, नवदम्पत्तेः गोपनीयताञ्च रक्षति। वायव्यदिशाऽधिपतिग्रहः चन्द्रः चेतसः प्रसन्नतायाः, स्त्रीप्राप्तेः, सुन्दरतायाश्च कारको भवति।[२४] वायव्यदिशाऽधिष्ठातृदेवतावायुः। गीतायाः मनसः उपमा वायुना कृता[२५] यथा -

चञ्चलं हि मनः कृष्णः प्रमाथि बलवद्दृढम्। तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥

मनश्च रतिभिप्रेरकत्वात् उत्तरदिशाधिपतेः बुधस्य च विहारस्थलकारकत्वात्[२६] उत्तरवायव्ययोर्मध्ये रतिगृहनिर्माणं वास्तुशास्त्रस्य वैज्ञानिकदृष्टिकोणं द्योतयति।

औषधगृहम्

उत्तरैशान्योर्मध्ये औषधगृहं कर्त्तव्यम्। यतोहि रुद्रसूक्तानुसारं ईशानकोणाधिपतिः ईशः रुद्रो वा "औषधीनां प्रदाता, रोगनाशकर्त्ता"[२७] चिकित्सकेषु च उत्तमचिकित्सको भवति।[२८] अत एव प्राणीनामुत्तमचिकित्सकस्य रुद्रस्य पार्श्वे एवोत्तरैशान्मध्ये औषधगृहं प्रशस्तम्।

सर्वसंग्रहगृहम्

सर्वसंग्रहगृहे पारिवारिकस्तरे प्रयुक्तसर्वसामान्यवस्तूनां संग्रहः क्रियते। गृहमिदं पूर्वेशानयोर्मध्ये निर्मीयते। प्रकोष्ठोऽयमावश्यकतायां प्रसूतिकार्येऽपि प्रयोक्तुं शक्यते। अत्र कारणमिदमस्ति, यत् गृहमिदम् ईशानकोणाधिपतेः रुद्रतुल्यचिकित्सकस्य सान्निध्ये औषधगृहस्य सामीप्ये पूर्वदिशायाः तेजस्विना स्फूर्ति-उर्जादिगुणधर्मयुक्तवातावरणे च वर्तते।

वस्तुतः आचार्यैः मानवानां सुविधायाः सुरक्षायाश्च दृष्ट्याऽस्य शास्त्रस्य रचना कृता। यदि वास्तुशास्त्रे तत्र प्रतिपादितसिद्धान्तैः विविधनियमोपनियमैश्च गृहनिर्माणं क्रियते तर्हि गृहस्वामी तस्य परिवारश्च अवश्यमेव इहलौकिकं पारलौकिकञ्च सुखमाप्नोति इत्यत्र नास्ति संदेहः।

सन्दर्भः

१. बृ. मा., पृ. – ३, श्लो. – १५०.....१५८

२. वा. रत्न., अ. – ९, पृष्ट. – १२४

३. वा. रत्न., अ. – ९, पृष्ट. – १२४

४. वा. रत्न., अ. – ९, पृष्ट. – १२४

५. वा. रत्न., अ. – ९, पृष्ट. – १२४

६. बृ. सं., अ. – ४५, श्लोक. – ३

७. ऋ. वे., १०/३७/०४

८. ऋ. वे., ०१/११५/०२

९. ऋ. वे., ०४/०२/१९

१०. छा. प., ०६/२६/०२

११. बृ. जा., अ. – श्लोः – १, ४,६

१२. ऋ. वे., १०/१४/१६

१३. फ. दी., अ. – २, श्लोः – ३३. ३५

१४. ऋ. वे., ०७/८८/०२

१५. अथ. वे., ०५/२५/०४

१६. बृ. जा., अ. – २, श्लो, - २

१७. फ. दी., अ. – २, श्लो. – २

१८. म. पु., अ. – २६१, श्लो. २०,२१

१९. सा. व., अ. – ४, श्लो. – २,९,२५

२०. जा. पा., अ. – २, श्लो. – २६

२१. ऋ. वे., ०३/२६/०७

२२. बृ. जा., अ. – २, श्लो. – १

२३. फ. दी., अ. – २, श्लो. - ३३

२४. फ. दी., अ. – २, श्लोक. – २

२५. श्रीमद्भ. गी., अ. – ६, श्लोक. - ३४

२६. फ. दी., अ. – २, श्लोक. – ४

२७. ऋ. वे., ०२/३३/०२

२८. ऋ. वे. ०२/३३/०४